

De verdwenen kloosterkerk van Wittewierum, Groningen

Gebouw en inrichting tussen late middeleeuwen en vroegmoderne tijd¹

Justin E.A. Kroesen

Wie vandaag het dorp Wittewierum ten oosten van de stad Groningen bezoekt, treft daar een negentiende-eeuwse kerk aan, gebouwd in een eclectische mix van neostijlen.²

1. De kerk van Wittewierum gezien vanuit het zuidoosten, huidige toestand.
[foto Regnerus Steensma]

¹ Delen van dit artikel verschenen eerder in het tijdschrift *Groninger kerken*. J.E.A. KROESEN: 'De middeleeuwse kloosterkerk van Wittewierum. Gegevens uit het bodemarchief bevestigen de kloosterkroniek', in *Groninger kerken* 26 (2009) 102-104 en IDEM: 'Van kloosterkerk naar adelskerk. De inrichting van de Wittewierumer kloosterkerk vóór en na de Reformatie', in *Groninger kerken* 27 (2009) 119-124.

² Over deze kerk zie R. STEENSMa: 'De kerk in Wittewierum. Bedevaartsoord voor gietijzerliefhebbers', in *Groninger kerken* 26 (2009) 97-101.

Op het eerste gezicht herinnert niets ter plaatse meer aan de driebeukige kerk van het premonstratenzerklooster Bloemhof dat er in de middeleeuwen stond. Toch zijn er van dit verdwenen gebouw veel gegevens voorhanden. De dertiende-eeuwse abt Menko beschreef het klooster en de kerk uitvoerig in zijn kloosterkroniek. In 2001 werden de pijlervoeten door archeologen vrij gelegd en door de bouwhistorici Jan Battjes en Hans Ladrak opgemeten, op basis waarvan een reconstructietekening mogelijk bleek.³ Over de inrichting van de Wittewierumer kloosterkerk in de late middeleeuwen worden we geïnformeerd door een beschrijving uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, bewaard in de Groninger Archieven.⁴ Ook bevinden zich daar drie getekende plattegronden die tonen hoe het gebouw en zijn inrichting er voor de Reformatie uit hebben gezien en wat er vervolgens is veranderd tijdens en na een ingrijpende verbouwing in 1604. Tezamen bieden deze bronnen op unieke wijze inzicht in de vorm en functie van een Noord-Nederlands kerkgebouw op de drempel van de late middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd.⁵

1. Gegevens uit de dertiende-eeuwse kloosterkroniek

Het klooster Bloemhof in Wittewierum behoorde toe aan de orde van de premonstratenzers, die naar hun stichter Norbert van Xanten (1080-1134) ook wel de orde van de norbertijnen wordt genoemd.⁶ Het eerste klooster van deze orde werd in 1120 gesticht in Prémontré in Picardië. Anders dan de cisterciënzerorde, die was ontstaan in reactie op de in hun ogen verslachte benedictijner kloosterorde, was de premonstratenzerorde juist bedoeld om niet-reguliere priesters die in de prediking en de zielzorg werkzaam waren een leven van gebed en contemplatie te verschaffen. Bewust werd niet voor de regel van Benedictus gekozen, maar voor de nog oudere regel van Augustinus. Door de nadruk te leggen op de prediking en de zielzorg meden de premonstratenzers, anders dan de cisterciënzers, de wereld niet, maar stonden zij juist midden in

³ J. BATTJES & H. LADRAC: *Pijlers onder de vloer. Verslag van de opmetingen van de pijlers en funderingsresten van de kloosterkerk te Wittewierum en zijn opvolger van 1604* (Erica 2001 = ongepubliceerd rapport, opgesteld in opdracht van de Stichting Oude Groninger Kerken).

⁴ *Familiearchief Hora Siccama*: toeg. 535, inv.nr. 458.

⁵ Bestudering van de eigen kenmerken van de premonstratenzer liturgie zou nog meer inzicht kunnen verschaffen in het gebruik van de Wittewierumer kloosterkerk, maar daarvan is in het bestek van dit artikel afgezien.

⁶ Norbert van Xanten wordt – verwijzend naar zijn Limburgse geboorteplaats – ook wel Nobert van Gennep genoemd. Voor meer literatuur over deze orde zie: A.W. VAN DEN HURK: 'De Norbertijnen in Nederland', in *Berne: godsdienstig tijdschrift der abdij van Berne* 35 (1982) 135-140; P. AL: 'Premonstratenzer aanwezigheid in Nederland', in *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 2 (1999) 67-75; I. CRUSIUS & H. FLACHENDECKER: *Studien zum Prämonstratenserorden* (Göttingen 2003).

het leven van de lokale gemeenschap. Met de cisterciënzers hadden de premonstratenzers wel gemeen dat zij zich in sterke mate toelegden op het in cultuur brengen van woeste gronden. Voor het handwerk waren naast monniken ook lekenbroeders of ‘conversen’ aan de kloosters verbonden, die geen priesters waren maar wel een gelofte hadden afgelegd. Door hun betrokkenheid bij de ontginning en bedijking van het kustgebied van het huidige Noord-Nederland en Noord-Duitsland verwierven beide orden daar uitgestrekte landerijen en daarmee grote inkomsten, waardoor zij de oudere benedictijnenorde in de regio ten slotte volledig overvleugelden. Zo ontwikkelde de cisterciënzerabdij van St. Bernardus in Aduard zich tot de grootste grondbezitter in de huidige provincie Groningen. Ook de premonstratenzer monniken van Bloemhof bezaten veel landerijen.

Het klooster Bloemhof ontstond in de jaren 1213-1214, toen een groep monniken zich onder leiding van abt Emo afscheidde van het klooster Rozenkamp in Nijenklooster bij Appingedam.⁷ In de bewaard gebleven kloosterkroniek doen de abten Emo en zijn opvolger Menko nauwkeurig verslag van de geschiedenis van het klooster en zijn bewoners. Zo vertelt laatstgenoemde dat de bouw van de kloosterkerk aanving in 1238, ‘het derde jaar nadat men begonnen was bakstenen te bakken’.⁸ Voor het werk werd een zekere meester Everhard ingehuurd, ‘een zeer bekwaam steenhouwer, afkomstig uit Keulen’. Dat hij naast een bekwaam vakman ook een onaangenaam mens was, blijkt in diezelfde kroniek uit het beklag van Menko over Everhards ‘ondraaglijke gulzigheid’. Bloemrijk wordt verteld hoe tachtig mannen in ploegendiensten met de bouw van de fundamenteën in de weer waren; met vereende krachten werkten monniken, lekenbroeders en dorpelingen uit Wittewierum en Woltersum samen om het werk gedaan te krijgen. In ruil voor de verrichte arbeid ontving men brood, kaas en een aflat van de bisschop. Volgens de kroniek dreunde tijdens het heien het hele dorp, ‘zodat in de naastliggende huizen de melk uit de kannen klotste en de ganzeneieren door de trilling van de grond niet verder uitgebroed konden worden’. Binnen vijf jaar was het fundament voltooid, een campagne die werd begunstigd door uitstekende oogsten. Ondanks tegenslagen door droogte en hevige regenval in de periode erna werd de kerk ingewijd in het 21e jaar na de legging van de fundamenteën, in 1258 of 1259.

Menko vertelt hoe het resultaat in meerdere opzichten afweek van de oorspronkelijke bouwplannen, ‘zodat een later geslacht, dat verder zou willen bouwen, hierin een ontwerp heeft om te voltooiën’. We lezen dat het de bedoeling was geweest

dat er tussen de twee dwarsschepen van de kerk een torenachtige kruisingslantaarn [*ciborium*] zou komen, waarvan de zoldering boven het dak van de kerk zou moeten

⁷ G.N. SCHUTTER: *Kloosters in Stad en Lande* (Groningen 1965) 16.

⁸ Zie H.P.H. JANSSEN & A. JANSE (eds.): *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 335-341, p. 335. Alle citaten uit de kroniek zijn aan deze editie ontleend.

steken, zodat de ramen, die boven het dak van de kerk uitsteken, het koor zouden verlichten (...). Naast de kruisingstoren moesten er boven de twee kapellen die een zeer vast fundament hadden kleine torens komen, en bij de westgevel een grote toren voor de klokken van de parochie.⁹

Deze plannen wijzen op de bouw van een monumentale kloosterkerk, die bovendien tegelijk als parochiekerk voor de dorpsbevolking had moeten functioneren. Daarmee werd duidelijk afstand genomen van de soberheid die de premonstratenzer bouwkunst van de twaalfde en de vroege dertiende eeuw had gekenmerkt.¹⁰

Hoewel dit alles zeer tot de schoonheid zou hebben bijgedragen, hebben ze dit voorlopig toch achterwege gelaten in verband met het vele werk en de hoge kosten, waardoor de prelaten en de gehele broederschap als in een oven der beproeving zouden zijn verbrand. Ze lieten de voltooiing hiervan over aan een later geslacht, dat kosteloos, maar hopelijk niet zonder dank, hun werk zou aanpakken, als zij de mogelijkheid daartoe hadden.

Onduidelijk blijft welke bouwdelen nu precies wel en welke niet tot voltooiing zijn gekomen. Waarschijnlijk is de klokkentoren aan de westzijde wel gebouwd, maar de kruisingstoren en de twee flankerende koortorens niet.

Over de inrichting van de kerk worden we door de kroniek ook geïnformeerd:

Men moet bovendien niet over het hoofd zien, dat heer Sibrand, de abt van Mariëngaarde [bij Hallum in Friesland], er sterk op aandrong, dat er in het priesterkoor, net als in Prémontré, twee altaren zouden komen. En daarom werd de kerk naar het oosten toe verlengd, om een brede omgang voor de altaardienaars te verkrijgen, en vooral om gedrang van offerende en communicerende gelovigen te voorkomen.¹¹

Hoewel A. Janse en H.P.H. Jansen in hun vertaling gewag maken van een ‘verlenging’ van het koor, staat er in werkelijkheid dat deze werd *dilatata*: ‘verbreed’. Dit lijkt te slaan op de aanleg van twee zijabsiden, bestemd voor evenzovele altaren. Niet geheel helder is hoe we ons de genoemde *ministrorum circuitus* (door Jansen en Janse vertaald als ‘brede omgang voor de altaardienaars’) precies moeten voorstellen, omdat van een architectonische kooromgang ter plaatse niets is aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het hier dan ook niet om een koorom-

⁹ JANSEN & JANSE (eds.): *Kroniek van het klooster Bloembhof* 341. Van de middeleeuwse klokken van de kloosterkerk is er één bewaard gebleven. Deze klok, gedateerd in 1373, hangt nu in de kerktoren van Slochteren. Zie S. DE BLAAUW: ‘Bloembhof in Slochteren. De klok van Segebodus uit Wittewierum’, in *Groninger kerken* 26 (2009) 106-108 en 117-118.

¹⁰ Vgl. D. VAN DE PERRE: *De culturele horizon van het middeleeuwse kerkgebouw (12de-16de eeuw) in het bijzonder bij de premonstratenzers* (Leuven 1998 = ongepubliceerde dissertatie).

¹¹ JANSEN & JANSE (eds.): *Kroniek van het klooster Bloembhof* 341.

gang in de strikte zin, maar veeleer om voldoende vrije ruimte om bij en achter het hoogaltaar te kunnen komen. Over de wijding van de kerk in 1259 schrijft abt Menko:

In hetzelfde jaar werd de kerk van Bloemhof gewijd door Christiaan, bisschop van Litauen, op de vigilie van de geboorte van de heilige Maagd [7 sep.] in aanwezigheid van Willem, elect van de kerk van Münster, met het hoofdaltaar en het altaar van Sint Vitus, dat midden in de kerk staat. De volgende dag, het feest van de Heilige Maagd [8 sep.], werden de andere vijf altaren gewijd.¹²

Volgens deze beschrijving was er dus sprake van een aanzienlijk aantal van zeven altaren die verspreid over het kerkgebouw stonden opgesteld. Het altaar voor Sint Vitus, dat volgens de kroniek in het midden van de kerk stond (in de oostelijke helft van het schip?), fungeerde waarschijnlijk als parochiealtaar.¹³ Al drie jaar na de wijding van de kerk sloeg het noodlot toe, toen in de januaris-torm van 1262 de westtoren en de gehele westvleugel van het klooster instortten.¹⁴

2. Van verval via afbraak naar herontdekking

Al in de late middeleeuwen, nog vóór de Reformatie, raakte het klooster Bloemhof in verval. In 1566, toen er in het klooster nog maar drie of vier monniken woonden, eiste de nieuw benoemde Groningse bisschop Johannes Knijff de goederen van de abdij op voor het onderhoud van hemzelf en de kanunniken van zijn nu kathedrale Martinikerk.¹⁵ Ook brandde in datzelfde jaar een groot deel van de kloostergebouwen af.¹⁶ Hierdoor raakte het complex ernstig verwaarloosd, waarna de gebouwen geleidelijk geheel verdwenen. Gegevens over de deplorabele staat waarin de kerk vlak na de Reformatie verkeerde, kunnen worden ontleend aan een verzoek uit 1599 tot afbraak van het koor en het herstel van de kerk dat wordt bewaard in de Groninger Archieven.¹⁷ Dominee

¹² JANSSEN & JANSE (eds.): *Kroniek van het klooster Bloemhof* 393.

¹³ Mogelijk vormde dit Vitus-patrocinium de voortzetting van een altaar in een parochiekerk die al voor de stichting van het klooster ter plaatse bestond en die vervolgens in het klooster werd geïncorporeerd. Vitus was de patroon van verschillende kerken in Noord-Nederland, waar het rijksklooster Corvey – de bewaarplaats van het gebeente van de heilige Vitus – veel land bezat.

¹⁴ JANSSEN & JANSE (eds.): *Kroniek van het klooster Bloemhof* 393.

¹⁵ Tot de stichting van het bisdom Groningen viel het grootste deel van de Groninger Ommelanden – met inbegrip van Wittewierum – onder het bisdom Münster. Knijff werd in 1563 tot bisschop gewijd, maar kon zijn cathedra pas in 1568 effectief innemen.

¹⁶ BATTJES & LADRACK: *Pijlers onder de vloer* 3.

¹⁷ *Familiearchieff Hora Siccama*: toeg. 535, inv.nr. 459. Transcriptie in BATTJES & LADRACK: *Pijlers onder de vloer* 34.

Alardus à Berten beschrijft daarin hoe ‘alle dinck verdarvet, verwaterd ende verrottet’ was, ‘ende dat weer ende wint daerinne slacht, also dat men kuyme van regen ende wint daerinne kan gedueren om godes woert to anhooren, want se gants dackloos is, licht open van vensteren ende doeren ende is gansch red-deloos’. Gedeputeerde Staten verleenden daarop toestemming voor afbraak van het koor en verkoop van de stenen, mits de opbrengst hiervan werd besteed aan de reparatie van het kerkgebouw. In 1604 werd behalve het koor en de zijkapellen ook de noordelijke zijbeuk afgebroken en werd de westgevel verplaatst tot bij de eerste pijler van het schip. Daardoor bleef de westtoren van de kloosterkerk als een losse toren staan, totdat ook deze uiteindelijk in 1783 werd afgebroken.¹⁸ Door deze ingrepen werd de kerk verkleind tot het grootste deel van het middenschip, waarbij de arcade aan de noordzijde werd dichtgemetseld. In deze rudimentaire vorm bleef de kern van de kloosterkerk tot 1863 bewaard, totdat ze door het huidige gebouw werd vervangen.¹⁹ Een goed beeld van de toestand tussen 1604 en 1863 biedt een beschilderd paneel uit 1862, één jaar voor de afbraak.²⁰

2. De kerk van Wittewierum in 1862, een jaar voor de afbraak, geschilderd door S. Boomgaard. [foto Justin Kroesen en Regnerus Steensma]

¹⁸ Zie DE BLAAUW: ‘Bloemhof in Slochteren’ 117. Volgens Battjes en Ladrak was de toren echter al rond 1604 afgebroken (vgl. BATTJES & LADRAC: *Pijlers onder de vloer* 25).

¹⁹ SCHUTTER: *Kloosters in Stad en Lande* 16.

²⁰ Het paneeltje, in het bezit van H.J. Veldman in Ten Post, meet 30 cm in de breedte bij 23 cm in de hoogte. De signering rechts onder door S. Boomgaard is in verband gebracht met Sijmen Boomgaard uit ‘t Zandt.

Op de kerkdeur is een stuk wit papier bevestigd, vermoedelijk met het besluit tot de afbraak. Op het schilderij is te zien hoe de vensters worden omlijst door bogen en steunberen die als een romaanse arcade herkenbaar zijn. Een indruk van de aanblik die het interieur van de geamputeerde kerk geboden moet hebben, kunnen we vandaag de dag nog opdoen in Marienhafe in het Duitse Oost-Friesland. Hier werden, evenals in Wittewierum, de zijbeuken en het driedelige koor afgebroken, zij het dat dit hier pas veel later gebeurde, in 1829.

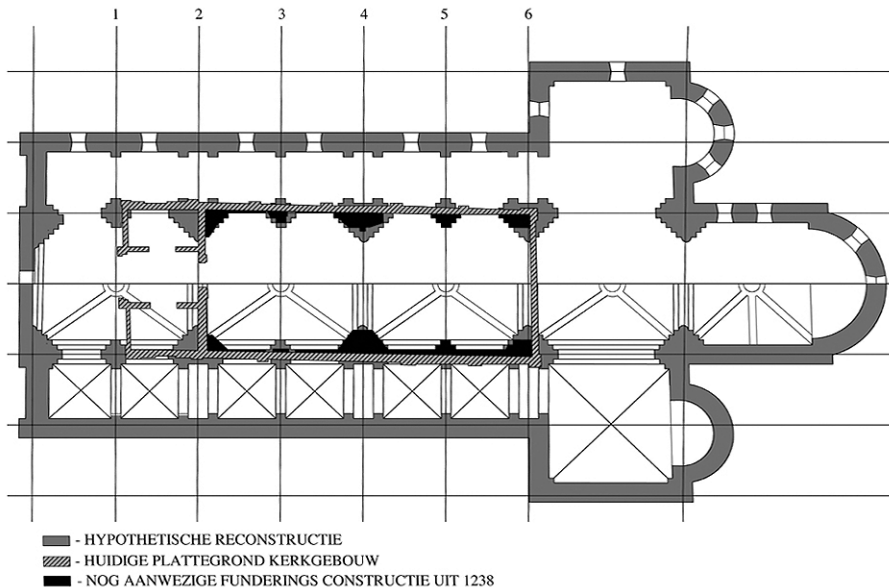
3. Marienhafe (D), interieur van het schip naar het oosten. [foto Regnerus Steensma]

Sinds 1863 herinnerden alleen de mondelinge overlevering en de kloosterkroniek nog aan de bijzondere geschiedenis van deze plaats, totdat de kerk in 2001 in opdracht van de Stichting Oude Groninger Kerken werd gerestaureerd. Ten behoeve van de aanleg van een ventilatieruimte onder de nieuwe houten vloer moest een laag puin en zand van ca. 25 cm dikte worden afgegraven. Bij deze gelegenheid werd archeologisch onderzoek verricht door het bureau *Archaeological Research & Consultancy* te Groningen.²¹ Daarbij werden niet alleen de contouren van de voorganger uit 1604 zichtbaar, maar ook die van de dertiende-eeuwse kloosterkerk.²² Gevonden werden enkele steenlagen van pijlervoeten en

²¹ Verslag door M.J.M. DE WIT: 'Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, Gemeente Ten Boer (Gr.)', in *Paleo-Aktueel* 13 (2002) 121-124, samengevat door J. BEKOOY: 'De kloosterkerk van Bloemhof te Wittewierum', in *Historisch Jaarboek Groningen* (2002) 154-155.

²² Beschreven in BATTJES & LADRACK: *Pijlers onder de vloer* en door DE WIT: 'Archeologisch onderzoek'.

een grote hoeveelheid kloostermoppen (rode Groninger bakstenen), die in 1863 waren hergebruikt ter ondersteuning van de houten vloeren. Nadat de ruimte onder de vloer onderzocht en vrijgemaakt was, verrichtten Jan Battjes en Hans Ladrak, bouwhistorici te Hoogezand/Erica, een opmeting van de kolomvoeten en oude vloeren, daterend uit de bouwtijd en later.²³ Zij stelden vast dat het een drieschepige kerk betrof volgens het klassieke laatromaanse schema, met een dwarspand, een half rond gesloten koor en zijabsiden.

4. Reconstructie van de kloosterkerk door Battjes en Ladrak.
[tekening Battjes/Ladrak Bouwhistorici]

De plattegrond was opgebouwd volgens het ‘gebonden stelsel’, waarbij de zijschepen de halve breedte van het middenschip besloegen en van elkaar gescheiden werden door een alternerende reeks van zwaardere en lichtere pijlers; een systeem dat in het Duits met de term *Stützenwechsel* wordt aangeduid.²⁴ Het onderzoek van Battjes en Ladrak uit 2001 bevestigde veel van wat Menko in zijn kroniek heeft beschreven. Zelfs de voortdurende verzakkingen waarvan de abt in de kroniek melding maakt, bleken af te lezen aan het metselwerk dat op veel plaatsen niet waterpas ligt. Ook laten de profielstenen zien dat de bakstenen behakt waren en niet in vorm gebakken.²⁵ Jur Bekooy, als bouwkundige

²³ BATTJES & LADRAC: *Pijlers onder de vloer* 9-20.

²⁴ Voor de verspreiding van deze bouwwijze in Noord-Nederland, zie K. VAN DER PLOEG: ‘Rijnlandse en Westfaalse invloeden in de middeleeuwse bouwkunst in Groningen’, in *Groninger Kerken* 15 (1998) 47-56.

²⁵ BATTJES & LADRAC: *Pijlers onder de vloer* 9 en 20.

werkzaam bij de Stichting Oude Groninger Kerken, merkte over de betekenis van de vondsten op:

In Wittewierum leeft de unieke combinatie van een nauwkeurige bouwdatering en tastbare bouwsporen uit de middeleeuwen voort. Het is de materiële bevestiging van de bouwbeschrijving van abt Menko. De bakstenen van de kloosterkerk van Bloemhof kunnen een ijkpunt vormen voor wie vergelijkbare gebouwen wil dateren.²⁶

Het is te hopen dat de hypothetische reconstructie door toekomstig archeologisch onderzoek in en om de kerk verder kan worden aangescherpt.

Van geen enkel premonstratenzerklooster in het Noord-Nederlandse en Noord-Duitse kustgebied heeft de kerk de eeuwen doorstaan. Hoewel er voor een algemene beeldvorming daarom te weinig gegevens voorhanden zijn, kan worden vastgesteld dat de kerken van de cisterciënzers en de premonstratenzers aan beide zijden van de huidige grens veel op elkaar hebben geleken. De kerken van beide orden werden vooral gekenmerkt door regionale eigenaardigheden: zowel de cisterciënzers als de premonstratenzers hebben zich aangepast aan de streekeigen baksteen traditie en hebben doorgaans gebruik gemaakt van lokale bouwlieden. Daardoor kunnen parallellen van de kerk van Wittewierum ook in de seculiere kerkbouw worden gevonden. In de provincie Groningen en het Duitse Oost-Friesland waren eertijds vier kerken in opzet en monumentaliteit vergelijkbaar met de Wittewierumer kloosterkerk; alle werden na de Reformatie afgebroken of ten minste ingrijpend verbouwd. In de stad Groningen gaat het om de Martinikerk en vermoedelijk ook de Der Aa-kerk (beide in de vijftiende eeuw ingrijpend verbouwd) en in het Duitse Oost-Friesland om de St. Andreaskerk in Norden (afgebroken) en de al genoemde kerk in Marienhafte (zijbeuken afgebroken). Een kerk buiten het kustgebied, die een indruk biedt van de Wittewierumer kerk in haar voltooid staat, is de twaalfde-eeuwse premonstratenzer kloosterkerk in Knechtsteden bij Keulen (zie afb. 5). Ook hier is het driebeukige schip opgebouwd volgens het gebonden stelsel; en ook deze kerk heeft een transept met een vieringtoren en drie halfronde absiden, evenals flankerende torens naast het hoogkoor. Anders dan in Wittewierum heeft de kerk in Knechtsteden evenwel geen westtoren, maar een westabsis. Een ander belangrijk verschil tussen beide kerken betreft het bouw materiaal: zandsteen in Knechtsteden, rode Groninger baksteen in Wittewierum. Wel opgetrokken in baksteen is de kloosterkerk van de Augustijner Koorheren in Bad Segeberg ten noorden van Hamburg. Hier is ook het systeem van *Stützenwechsel* goed bewaard gebleven (zie afb. 6).

²⁶ BEKOOY: 'De kloosterkerk van Bloemhof' 155.

5. De twaalfde-eeuwse kloosterkerk van Knechtsteden bij Keulen (Duitsland), gezien vanuit het zuidwesten. [foto *Wikipedia commons*]

6. *Stützenwechsel* in de romaanse bakstenen kloosterkerk te Bad Segeberg (Duitsland). [foto Justin Kroesen en Regnerus Steensma]

3. Een zeventiende-eeuwse beschrijving van de laatmiddeleeuwse inrichting

In de Groninger Archieven wordt een document bewaard, getiteld *Memoria van d' constitutie van d' karspel kercke tot Wittewerum vnder t' carspel Ten Post, so die jn olde tiden gewest is*.²⁷ Onbekend is wie deze tekst, die is gedateerd in het jaar 1632, heeft opgesteld en met welke bedoeling. Gezien de lofuitingen aan de families Tuinga en Rengers hebben de opstellers mogelijk in hun dienst gewerkt.²⁸ Beschreven wordt hoe het kerkgebouw eruit zag voor de afbraak van 'd'coeren en de sacristie', 'een gedeelte vande kercke int westen' en het 'noorder affdack an d'sijde van d'pijlaeren'. Verteld wordt dat de kerk voor de Reductie van Groningen – de overgang naar de Staatse zijde in de Tachtigjarige Oorlog – 'bij tiden der abten ende oeck na de reductie een cruyskercke' was 'met een preestercoor int oesten mit abten ende preesteren begreiffnissen, leeckencoer int noorden mit der leecken broderen begraffnissen, ende sacristie int suden'. Opvallend is dat het lekenkoor (ook 'conversenkoor' genoemd) zich 'int noorden' bevond en niet, zoals in andere kloosterorden gebruikelijk was, aansluitend aan het monnikenkoor aan de westzijde. Dit lijkt in premonstratenzerkerken geen ongebruikelijke situatie te zijn geweest; zo wordt er bij de wijding van de kloosterkerk van Weissenau in Duitsland gesproken over de wijding van een altaar in de *absida conversorum* ('de absis van de conversen'). Ook van de kloosters in Cappenberg (Duitsland) en Arrouaise (Frankrijk) is bekend dat de lekenbroeders hier hun eigen koor hadden naast het hoogkoor (*iuxta choro*).²⁹ Mogelijk hangt deze situatie samen met het feit dat het schip van veel premonstratenzerkloosters voor de lokale bevolking als parochiekerk diende en daardoor onvoldoende plaats bood voor het conversenkoor. Volgens de beschrijving van 1632 werden de monniken en de lekenbroeders van Wittewierum elk in hun eigen koor begraven. Dit mag opmerkelijk heten, aangezien het privilege van een begraafplaats in de kerk in principe enkel aan de abt was voorbehouden.³⁰ Kennelijk werd met deze regel in de late middeleeuwen dus soepeler omgegaan. Verder lijkt de tekst te suggereren dat de sacristie zich tegenover het lekenkoor aan de zuidzijde van het priesterkoor bevond: in de zuidelijke koorkapel?

Ook met betrekking tot de kerkinrichting aan de vooravond van de Reformatie bevat de beschrijving enkele belangwekkende passages. Zo wordt over 'd'predickstoel' opgemerkt dat deze zich 'bij tiden van abten [...] der monniken [...] ende oeck noch tegenwoordich' bevindt 'an [...] eene pilaer jnt noor-

²⁷ Bewaard in het *Familiearchief Hora Sicama*: toeg. 535, inv.nr. 458. Naast de hier geciteerde versie wordt er nog een tweede, vrijwel identieke versie bewaard. Beide getranscribeerd in BATTJES & LADRACK: *Pijlers onder de vloer* 35.

²⁸ Observatie van H.G. de Olde te Zuidlaren, onder verwijzing naar correspondentie met dr. R.W.M. van Schaik.

²⁹ VAN DE PERRE: *De culturele horizon* 224-225.

³⁰ VAN DE PERRE: *De culturele horizon* 280-282.

den', wat betekent dat deze met de komst van het protestantisme dus niet van plaats was veranderd. De situering van de kansel aan de noordzijde van het schip is opmerkelijk, aangezien de meeste kansels – zowel voor als na de Reformatie – een plaats kregen aan de zuidzijde van het schip. De *Memoria* meldt voorts dat de adellijke families Tuinga en Rengers 'jn d'kercke egen altaren' hadden, die 'tot haren husen behoorden alsmede kercken gestoelten ende begraffnissen the weten Tuinga int noort oosten, Oldenhuesz oft Rengers int suijs-toosten'. Hoewel de 'groten iever ende devotie' waarvan in de tekst sprake is tot enige voorzichtigheid maant, kan hieruit wel worden opgemaakt dat het bezit van een privaat altaar – bestemd voor het lezen van memoriemissen ter gedachtenis aan overleden familieleden – behoorde bij het bezit van een borg (de Groningse benaming voor een steenhuis of een klein kasteel). Bij het altaar stond een gestoelte voor de familie en ook bevond zich hier het familiegraf, waarmee we in feite kunnen spreken van privé-kapellen. Over de inrichting van het koor meldt de *Memoria* dat hier 'd'preesteren offt monnicken hare gestoelten' hadden. De tekst sluit af met de opmerking 'dat d'voorsz. kercke een karspel kercke gewest ende steeds gebleven is', waarmee is aangeduid dat de kerk behalve als een kloosterkerk voor de monniken ook altijd als parochiekerk voor de lokale bevolking heeft gefunctioneerd.³¹ Doordat de premonstranzers, anders dan de benedictijnen en de cisterciënzers, groot belang hechtten aan de lekenzielzorg, was een groot deel van hun kerkruimten voor de leken toegankelijk. Een cohabitatie van kapittel en parochie zoals in Wittewierum, was binnen de orde van Prémontré niet ongebruikelijk. In de Zuidelijke Nederlanden gold dat onder meer voor de abdijen van Drongen, Grimbergen en Tongerlo. In feite was er in deze gevallen sprake van twee kerken in één gebouw, die van elkaar werden gescheiden door een doksaal.³²

4. Drie plattegronden van de kerk en haar inrichting vóór en na de Reformatie

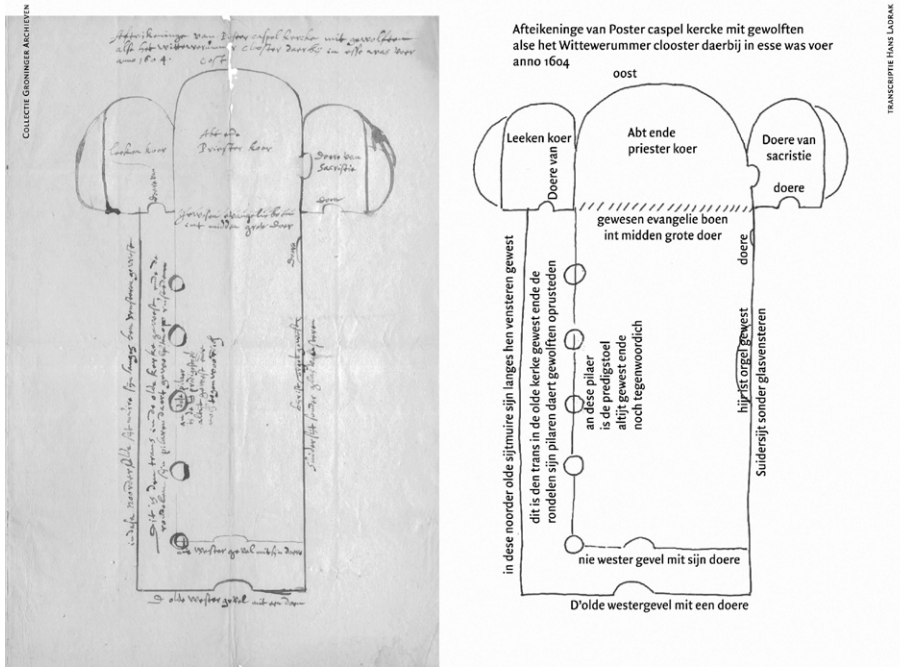
In de Groninger Archieven worden drie zeventiende-eeuwse schetsplattegronden bewaard. Wanneer deze precies werden getekend is onbekend, maar naar alle waarschijnlijkheid gebeurde dat in de jaren 1620-1630. De tekeningen zijn weliswaar schetsmatig van karakter, maar toch voldoende nauwkeurig en rijk aan bijschriften. Deze documenten bieden unieke informatie over de inrichting van de Wittewierumer kloosterkerk aan de vooravond van en vlak na de Reformatie. Daarmee bieden ze een zeldzaam inzicht in het functioneren van een Groninger (klooster)kerk in de overgang tussen de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, wat de tekeningen meer dan regionale betekenis verleent.

³¹ Vgl. JANSEN & JANSE (eds.): *Kroniek van het klooster Bloembof 341* (voetnoot).

³² VAN DE PERRE: *De culturele horizon* 259.

De laatmiddeleeuwse kloosterkerk

Op de eerste tekening is de kloosterkerk van Bloemhof weergegeven in haar laatmiddeleeuwse toestand, als een kruiskerk met een driedelige koorpartij.

7. Plattegrond 1: voor de Reformatie, origineel (a) en transcriptie (b).
 [Collectie Groninger Archieven / Justin Kroesen en Meindert Spek]

Boven de plattegrond staat geschreven: ‘Afbeelding van Postercaspel kercke [= de kerk van het kerspel van Ten Post] mit gewolften [= gewelven] alse het Wittewierumerklooster daerbij in esse [= in wezen] was voer anno 1604’. Het gaat hier om een herinnering aan de situatie voor de Reformatie, wat betekent dat de auteur de situatie uit het geheugen – van hemzelf of van een informant – moet hebben opgetekend. Opvallend is dat er alleen aan de noordzijde van het schip een zijbeuk is getekend, die door een rij van vijf pilaren van het middenschip is afgescheiden. Het bijschrift vermeldt dat deze pilaren dienden als dragers van de gewelven, wat bevestigt dat de kerk (ten minste voor een deel) overwelfd is geweest. De tekening laat zien dat zich in de noordwand van dit zipschip ‘langes hen vensteren’ bevonden, in tegenstelling tot de zuidwand die als een doorgetrokken muur is getekend, waarbij expliciet vermeld wordt dat deze ‘sonder glasvensteren’ was. Opvallend is de afwezigheid van een zijbeuk aan deze kant. Mogelijk was deze afgebroken als gevolg van verzakking en verwaarlozing, maar ook kan deze aan de kerk onttrokken zijn toen de zuidelijke

arcade werd dichtgemetseld en de zijbeuk een functie kreeg als pastorie.³³ In het westelijk deel van het schip is te zien hoe de 'nie wester gevel met sijn doere' één travee oostelijker is gelegen dan 'd'olde westergevel met een doere'. Het is echter zeer de vraag of deze verplaatsing al voor de Reformatie had plaatsgevonden; de nieuwe wand zou immers ook voor de noordelijke zijbeuk moeten zijn doorgetrokken, maar dat is op de tekening niet het geval. De 'doeren' in de gevel zijn de enige ingangen waarvan gewag wordt gemaakt, maar het is zeer waarschijnlijk dat de kerk oorspronkelijk portalen heeft gehad aan de noord- en de zuidzijde van het schip. Van de sinds 1604 losstaande toren ontbreekt op de tekening ieder spoor.

Het koor: de monnikenkerk

De tekening laat zien dat de kerk een driedelige koorpartij bezat, bestaande uit het hoofdkoor en twee zijkoren, elk met een halfronde afsluiting. In het hoofdkoor staat geschreven 'Abt ende Priester koor': het koor voor de abt en de monniken die tot priester gewijd waren. Deze ruimte wordt van het schip gescheiden door een 'evangelie boen' met 'int midden grote [= dubbele?] doer'. Het gaat hier om een doksaal, waarvan de tribune wordt aangeduid als 'boen' (= beun), een benaming die ook bekend is uit kerken in het Duitse Oost-Friesland.³⁴ De plaatsing aan de oostzijde van het schip impliceert dat ook het transept tot de koorzone behoorde, wat opmerkelijk is en voor premonstratenzerkerken bepaald geen standaardmodel. Het gebruik om het koor van het schip te scheiden door middel van een vast doksaal met een centrale doorgang naar het koor raakte bij de premonstratenzers overigens pas relatief laat in zwang, gedurende de vijftiende en zestiende eeuw.³⁵ Of de kerk van begin af aan een doksaal heeft gehad, is dus onzeker. Ook is niet duidelijk hoe het doksaal was opgebouwd en waar zich de toegang(en) precies bevond(en). In kloosterkerken was het zogenaamde gangdoksaal gebruikelijk. In Groningen bleef hiervan een voorbeeld bewaard in de kloosterkerk van Ter Apel. Bij dit type was er behalve de doorgang in het midden ook sprake van een zijdeur, zodat de monniken het koor konden betreden zonder door het volk gezien te worden.³⁶ Een eenvoudiger vorm is het arcadedoksaal, met alleen een middendoorgang van het schip naar het koor en met terzijde plaats voor twee zijaltaren. Hiervan bleef een vroeg voorbeeld (ca. 1300) bewaard in de kerk van Krewerd (afb. 8).

³³ Zeker was dat het geval aan het begin van de zeventiende eeuw.

³⁴ In Buttforde wordt het doksaal traditioneel aangeduid als *Apostelböhn*, in Schortens als *Wiewolksböhn* ('wif-volksbeun', omdat hier na de Reformatie de vrouwen zaten). Zie M. SCHMELZER: *Der mittelalterliche Lettner im deutschsprachigen Raum. Typologie und Funktion* (Petersberg 2004) 11.

³⁵ VAN DE PERRE: *De culturele horizon* 245.

³⁶ In Wittewierum zou deze zijdeur naar de sacristie aan de zuidzijde geleid kunnen hebben. Vgl. T. BRANDSMA: 'Doxalen in de Groninger Ommelanden, deel 1', in *Groninger Kerken* 11 (1994) 103-118, p. 109.

8. Het doksaal van ca. 1300 in de kerk in Krewerd (houten deuren ca. 1535).
[foto Justin Kroesen en Regnerus Steensma]

Aangezien deze dorpskerk door monniken van Bloemhof werd bediend, is het niet ondenkbaar dat het doksaal hier naar het model van de moederkerk in Wittewierum is vormgegeven.³⁷

Het hoofdkoor wordt geflankeerd door twee zijkooren, waarvan de functie door inschriften wordt verduidelijkt. Het noordelijke zijkoor, dat via een ‘doere’ in verbinding stond met de noorderzijbeuk, wordt aangeduid als ‘leken koer’. Dit bevestigt wat eerder is opgemerkt over de beschrijving in de *Memoria*, waar sprake is van een afzonderlijk koor voor de lekenbroeders ‘int noorden’ van de kerk. Opvallend is dat de muur tussen het lekenkoor en het priesterkoor als een doorgetrokken lijn is weergegeven, wat de afzondering tussen beide ruimten en hun gebruikers onderstreept.³⁸ Een doorgang met bijschrift is wel te zien in de zuidwand, waar vermeld staat ‘doere van sacristie’. Een tweede ‘doere’ bevindt zich hier in de westwand, waar oorspronkelijk de zuidelijke zijbeuk aansloot. Dit betekent dat de monniken het priesterkoor buiten het schip om konden bereiken, namelijk via de sacristie. Gezien de plattegrond met een halfronde absis, is het niet waarschijnlijk dat deze ruimte oorspronkelijk als sacristie heeft

³⁷ Vgl. T. BRANDSMA: ‘Doxalen in de Groninger Ommelanden, deel 2’, in *Groninger kerken* 11 (1994) 141-151, p. 142-143.

³⁸ Onduidelijk is waarom Brandsma op grond hiervan juist concludeert dat de scheiding tussen monniken en lekenbroeders bij de premonstratenzers minder streng was dan in andere kloosterorden, vgl. BRANDSMA: ‘Doxalen in de Groninger Ommelanden, deel 1’ 108.

gefunctioneerd, maar veeleer bedoeld is geweest als een zijkoor of kapel met een altaar (namelijk één van de twee in de kroniek genoemde altaren) en deze functie pas in de late middeleeuwen heeft gekregen. Een dergelijke functieverandering is onder andere ook bekend uit Utrecht (Salvatorkerk en Pieterskerk), Deventer (Lebuïnuskerk) en Emmerich (St. Martin).³⁹ Een andere mogelijkheid is dat de ‘doere van sacristie’ toegang gaf tot een trap die omhoog leidde naar een sacristie op de verdieping boven de kapel, mogelijk geïntegreerd in de oorspronkelijk geplande koortorens.⁴⁰

Het schip: de parochiekerk

Geheel afgescheiden van het domein van de monniken fungeerde het schip van de Wittewierumer kloosterkerk als parochiekerk voor de lokale bevolking. Een dergelijke tweedeling kan vandaag de dag in Nederland alleen nog worden ervaren in de kloosterkerk van Ter Apel, waar schip en koor door een monumentaal gangdoksmaal van elkaar gescheiden zijn. Van de inrichting van het schip van de Wittewierumer kerk zijn op de tekening alleen de preekstoel en het orgel aangegeven. Bij de middelste pilaar aan de noordzijde is de preekstoel getekend, overeenkomstig de beschrijving in de eerder aangehaalde *Memoria*. Erbij staat geschreven ‘an dese pilaer is de predigstoel altyt gewest ende noch tegenwoordich’. Battjes en Ladrak stelden bij hun opmeting van de kolomvoeten in 2001 vast dat de oostzijde van de derde pijler aan de noordkant een halve steen breedte terugwijkt ten opzichte van de westzijde. In het licht van de archiefgegevens kan deze onregelmatigheid herinneren aan de funderingsvoet van de preekstoel.⁴¹ Aan de zuidzijde van het schip bevond zich volgens de tekening het orgel (‘hijr ist orgel gewest’), waarbij onduidelijk blijft of dit orgel was opgehangen aan de wand of zich bevond op een tribune. Door zijn positie in het schip lijkt dit grote orgel primair bestemd te zijn geweest voor de begeleiding van de lekenerdienst in de parochiekerk. Verder is in het schip geen meubilair (zoals banken of een doopvont) ingetekend. Ook van de private zijaltaren die in de *Memoria* genoemd werden, is opmerkelijk genoeg niets te zien.

Het algehele beeld van de kerkinrichting aan de vooravond van de Reformatie stemt grotendeels overeen met wat bekend is van de premonstratenzerkloosters Mariëngaarde bij Hallum en Mariëndal bij Lidlum, beide gelegen in Friesland. Hoewel ook hier de oorspronkelijke kerken op enkele losse fragmenten na zijn verdwenen, geven de bewaard gebleven abtenkronieken een tamelijk goed beeld

³⁹ Ik dank R.J. Stöver te Amersfoort voor zijn inlichtingen over de genoemde kerken.

⁴⁰ Deze situatie bestond in Nederland onder meer bij de Lebuïnuskerk in Deventer (zuidzijde) en de Pieterskerk in Utrecht (noordzijde), beide in hun oorspronkelijke romaanse aanleg. Later werd de sacristie in een nevenkoor ondergebracht, zoals eerder is opgemerkt. Ik dank C.P.J. van der Ploeg te Groningen voor deze gegevens.

⁴¹ BATTJES & LADRAK: *Pijlers onder de vloer* 9.

van de gebouwen en hun inrichting.⁴² Zo lezen we dat de kerk van Mariëngaarde in de zestiende eeuw meerdere altaren bezat die voorzien waren van ‘versierde panelen met deels vergulde afbeeldingen’, vermoedelijk in de vorm van retabels.⁴³ In het schip stonden zowel mannen- als vrouwenbanken. Tussen koor en schip bevond zich een doksaal en daarachter stonden de gesneden houten koorbanken. Ook bezat de kerk in Hallum een groot orgel.⁴⁴ Uit de abtenlevens van het klooster Mariëndal bij Lidlum blijkt dat deze kerk naast het hoogaltaar in het koor – dat voorzien was van een *tabula* of retabel met snijwerk en verguldsels⁴⁵ – net als Wittewierum twee zijaltaren bezat, opgesteld ‘aan weerszijden’ (van het schip? in een dwarspand?), en achterin de kerk nog eens verschillende altaren.⁴⁶ Aan het begin van de zestiende eeuw werden in de kerk van Lidlum verschillende onderdelen van de inrichting vernieuwd, waaronder het orgel, het uurwerk en de koorbanken. Ook werden er nieuwe luiken aan het retabel op het hoogaltaar bevestigd.⁴⁷ Tenslotte vertelt de kroniek van Lidlum hoe iedere abt na zijn overlijden in het koor van de kerk werd begraven, zoals ook in Wittewierum het geval is geweest.

Afbraak van het koor na de Reformatie

Op de twee overige tekeningen van de kerk in Wittewierum is de toestand van de kerk kort na de Reformatie te zien (zie afb. 9 en 10). Op de eerste tekening is aangegeven welke bouwdelen in 1604 werden afgebroken. De tweede tekening toont de plattegrond van de geamputeerde kerk met enkele bijzonderheden over de inrichting. Zoals eerder is gemeld, waren de afbraak van het koor en het herstel van enkele bouwdelen al in 1599 bij Gedeputeerde Staten aangevraagd:

soo versoeket die samptlijcke gemente van de Post ende Wittewirum, dat die Edele Heeren willen gelieuen hoer toe to staen omme alsoch dat koer toe vercopen ende hoer hieruan Apostille [= goedkeuring] toe geuen, opdat also godes woort, de leere des H. Euangelij ende sijne H. Sacramenten mochten geleret ende bedient worden aldaer ter plaetsen met bequaemheit, dat oock also die vianden [= vijanden] der waerheit den mont mochten gestoppet worden, welcke hieruit (als men dagelijx hoort) gelegentheit nemen om die waeren christelijcke religien verdacht toe

⁴² Vgl. H.Th.M. LAMBOOIJ: *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken van de Friese premonstratenzerkloosters Lidlum en Mariëngaarde* (Hilversum 2008).

⁴³ ‘tabulas imaginibus ornatas partim deauratis’, citaat naar H.M. VAN DEN BERG: ‘Het voormalige klooster Mariëngaarde bij Hallum’, in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* 2 (1978) 69-76, p. 73.

⁴⁴ VAN DEN BERG: ‘Het voormalige klooster’ 74.

⁴⁵ Dit paneel werd vervaardigd door broeder Laurentius, zo kunnen we lezen: ‘Tabulam industria Laurentii sculptam atque inauratam summo imponit altari’. Vgl. LAMBOOIJ: *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken* 242.

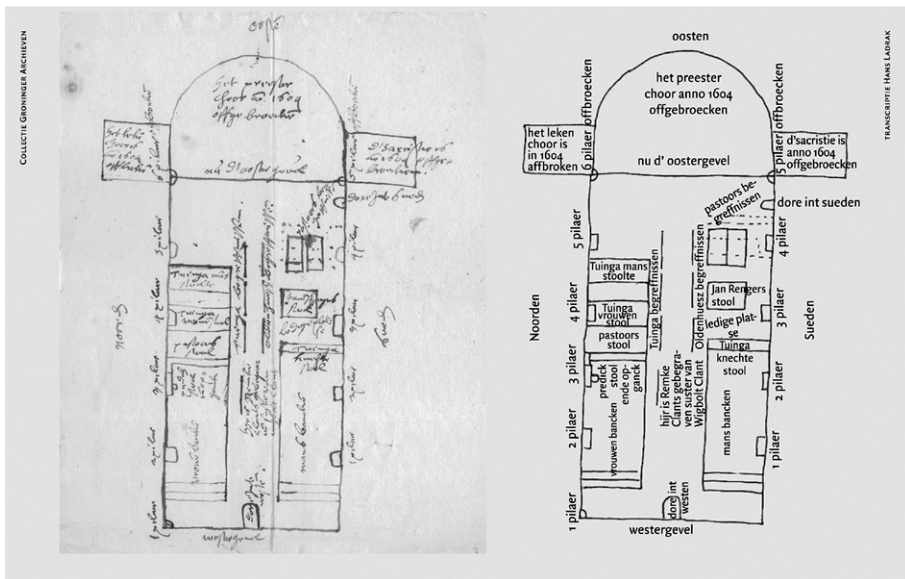
⁴⁶ Op 29 juli 1268 wijdde Edmund, wijbisschop van Utrecht, in de kerk ‘ad utrumque latus duas aras’. Zie: LAMBOOIJ: *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken* 226.

⁴⁷ LAMBOOIJ: *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken* 348.

macken, ende bij de eenvoudigen in verachtige toe brengen. Bidden derhalue alsoch dat die Edele Heeren ons dese christelijcke bede, begeerte ende geueuene Apostille niet willen ontseggen [...]. Het moet oock int oosten vande kercke enen dicke muere opgetoogen worden in de plaetse van enen geuel.⁴⁸

Hieruit kan worden opgemaakt dat de nieuwe kerk verbetering behoefde, maar ook dat men de aanwezigheid van het koor als een ongewenste herinnering aan het katholieke verleden ervoer. Op 27 februari van dat jaar gaven de ‘Edele Heeren’ toestemming voor de ingrepen:

De Gedeputeerde van Stadt ende Ommelanden van Groningen consenteren den suplten mits desen, omme het koer te meugen laten affbreken, ende tselve tot heuren miesten proffijt verkoepen ende de penningen daervan provideren tot reparatie van de kercke te employeren.⁴⁹

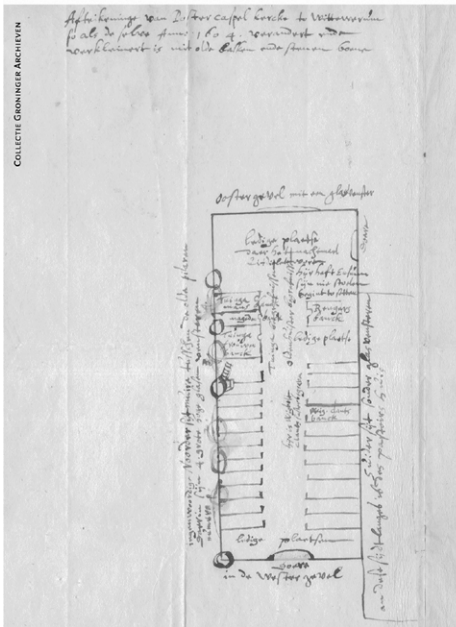
9. Plattegrond 2: toestand ca. 1604, origineel (a) en transcriptie (b). [*Collectie Groninger Archieven* / Justin Kroesen en Meindert Spek]

Op de eerste tekening van de situatie na de Reformatie staat in het hoogkoor geschreven: ‘het preester choir anno 1604 offgebroecken’; in de noordelijke koorkapel: ‘het leken choir is in 1604 affbroken’; en in de zuidelijke kapel: ‘d’ sacristie is anno 1604 offgebroecken’. Op de plaats waar voordien het doksaal had gestaan, staat geschreven: ‘nu d’oostergevel’. De kerk was hiermee terugge-

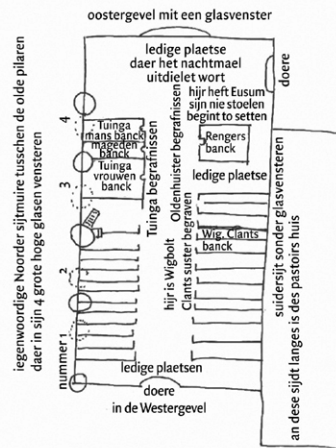
⁴⁸ *Familiearchief Hora Siccama*: toeg. 535, inv.nr. 459. Transcriptie in BATTJES & LADRAK: *Pijlers onder de vloer* 34.

⁴⁹ *Familiearchief Hora Siccama*: toeg. 535, inv.nr. 459. Transcriptie in BATTJES & LADRAK: *Pijlers onder de vloer* 34.

bracht tot de omtrek van het middenschip van de oude kloosterkerk, het deel dat eerder in deze bijdrage als de ‘parochiekerk’ werd aangeduid. In de plattegrond zijn de pijlers genummerd in de noord- en de zuidwand aangegeven; de ruimte ertussen zal met nieuw metselwerk zijn opgevuld. Naast de ‘dore int westen’ was er aan de oostzijde van de zuidwand nog een tweede ingang aangebracht, de ‘dore int sueden’, waarschijnlijk bestemd voor de dominee als verbinding met de pastorie.

Aftekening van Postercapel kercke te Wittewierum so als de selve Anno 1604 verandert ende verkleint is mit olde balken ende de steenen boene

10. Plattegrond 3: toestand 1620-1630, origineel (a) en transcriptie (b). [Collectie Groninger Archieven / Justin Kroesen en Meindert Spek]

De inrichting van het gebouw is gedetailleerder weergegeven dan op de tekening van de middeleeuwse toestand. De ‘predickstool ende opganck’ bevinden zich bij de derde pijler aan de noordzijde, dezelfde plaats als waar deze zich voor de Reformatie ook bevond. Een groot deel van het schip wordt ingenomen door de banken: de ‘vrouwen bancken’ ten noorden van het middenpad en de ‘mans bancken’ ten zuiden daarvan. Het feit dat vaste banken op de eerste tekening ontbreken, lijkt erop te wijzen dat deze in de middeleeuwse kerk afwezig waren, maar zeker is dat niet: van verschillende streken in Europa is bekend dat er al in de vijftiende eeuw vaste banken in het schip stonden en de vrouwen gescheiden van de mannen zaten, zoals dat ook in de protestantse traditie lange

tijd gebruikelijk is geweest.⁵⁰ Tussen beide blokken was er ruimte voor graven, getuige de tekst in het middenpad 'hijr is Remke Clants gebegraven suster van Wigbolt Clant'.

De landadel behoudt zijn privileges – maar niet zijn altaren

Aan de noordzijde gaan de vrouwenbanken in oostelijke richting over in een afgesloten gedeelte dat omschreven wordt als 'pastoors stool': kennelijk de predikantenbank waar de familie van de dominee plaatsnam. Daarachter bevinden zich achtereenvolgens de 'Tuinga vrouwen stool' en de 'Tuinga mans stoolte'. Een strook van het middenpad, dat meteen voor de banken langs loopt, bevat de woorden 'Tuinga begreffnissen'. In de besproken *Memoria* van de middeleeuwse kerk stond al vermeld dat Tuinga's 'gestoelten ende begraffnissen' zich tezamen met het familiealtaar 'int noort oosten' van de kerk bevonden. Hoewel het altaar bij de Reformatie was verwijderd, beschouwden de bewoners van de Tuingaborg dit deel van het schip kennelijk nog altijd als hun privédomein, waar ze zaten en waar ze hun overledenen begroeven. Ook het collatie-recht (het recht om de predikant te benoemen) dat de edelen sinds de middeleeuwen bezaten, was in dezelfde handen gebleven.⁵¹ Hetzelfde lijkt te gelden voor de zuidoosthoek van de kerk, waar in de strook van het middenpad geschreven staat 'Oldenhuesz begreffnissen', verwijzend naar de familie Rengers, de bewoners van de borg Oldenhuis. Het is dan ook niet toevallig dat we iets verder naar het westen, schuin tegenover de preekstoel, de 'Jan Rengers stool' aantreffen. Naast de bank staat geschreven 'ledige plaetse', waaruit blijkt dat deze zich vrijstaand in de ruimte bevond. Ervoor, aan de oostkant van de mannenbanken, is een gedeelte als 'Tuinga knechte stool' afgescheiden. Oostelijk van de herenbank staan enkele onderbroken lijnen getekend, met het bijschrift 'pastoors begreffnissen'. Kennelijk was hier een gedeelte afgeschermd als grafstede voor de dominee: mogelijk de ruimte die door de afbraak van het zijaltaar beschikbaar was gekomen. Opvallend is dat van een orgel aan de zuidzijde geen sprake meer lijkt te zijn: zong men sinds de Reformatie misschien *a capella* onder leiding van een voorzanger?

De tweede tekening toont ook de situatie na de Reformatie, aan het begin van de zeventiende eeuw. Deze plattegrond draagt als titel 'Afteikeninge van Postercaspel kercke te Wittewerum so als de selve Anno 1604 verandert ende verkleinert is mit olde balken en de steenen boene'. Hieruit kunnen we opmaken dat het middeleeuwse doksaal, hier aangeduid als 'boene', inderdaad in steen was opgetrokken. Getuige het bijschrift 'oostergevel mit een glasvenster', was er

⁵⁰ Over banken in middeleeuwse dorpskerken, zie J.E.A. KROESEN & R. STEENSMA: *The Interior of the Medieval Village Church / Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* (Leuven etc. 2004) 267-288.

⁵¹ In de eerder aangehaalde *Memoria* staat beschreven dat 'd'collatien ende electien bij d'voorsz. Hoofflingen gebleven' waren. Verondersteld mag worden dat dit recht betrekking had op de 'parochiekerk' en niet op de 'kloosterkerk'.

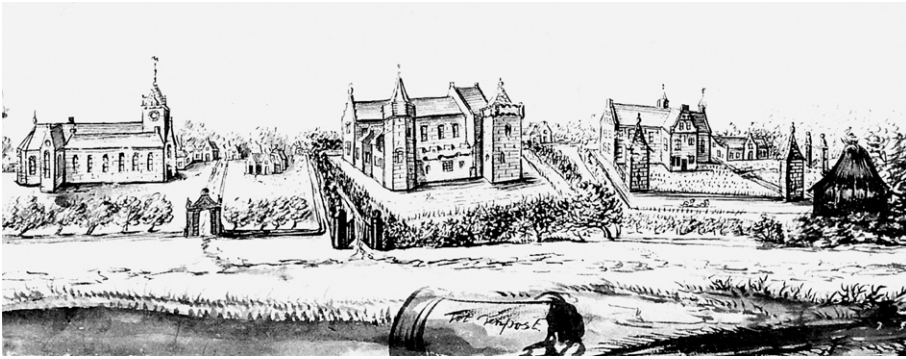
een raam aangebracht in de wand die boven het doksaal was opgetrokken. Het bijchrift vermeldt dat zich in de noordwand ‘tusschen de olde pilaren’ vier grote hoge glasvensters bevinden. De zuidwand is zonder vensters, omdat ‘an dese sijdt langes is de pastoors huis’. In het bankenplan zijn enkele zaken veranderd. Aan de noordzijde is geen sprake meer van een ‘pastoors stool’, maar wel is er een ‘mageden banck’ verschenen tussen de ‘Tuinga mans banck’ en de ‘Tuinga vrouwen banck’. De ruimte ten oosten van het Tuinga-gestoelte is omschreven als ‘ledige plaetse daer het nachmael uitdieleet wort’: de ruimte waar eerst het altaar stond was nu speciaal gereserveerd voor de bediening van het Heilig Avondmaal, zoals dat in vele Groninger kerken in de zeventiende en achttiende eeuw het geval was. Fraaie voorbeelden van een vaste avondmaalsinrichting in het koor vinden we in Noordwolde en Zandweer.⁵² De begraafplaatsen behorende bij de borgen Tuinga en Oldenhuis bevinden zich als tevoren in het middenpad en de Rengers-bank staat nog altijd los in de ruimte, omgeven door ‘ledige plaetse’ aan zuid- en westzijde. In het zuidelijke bankenblok is de ‘Tuinga knechte stool’ verdwenen, maar hier heeft Wigbolt Clant kennelijk een eigen bank verworven.

Intrigerend zijn tenslotte de woorden die in de zuidoosthoek van de kerk geschreven staan, bij de ‘doere’; van de ‘pastoors begreiffnissen’ van na 1604 is geen spoor meer te vinden. Ten oosten van de Rengers-bank, zo lezen we, ‘heft Eusum sijn nie stoelen begint to setten’. Met de verkoop van de borg Tamminghuizen aan de Van Ewsums in 1617 was er een nieuw adellijk geslacht aan het Wittewierumer firmament verschenen dat eveneens zijn plaats in de kerk opeiste. Zij meenden oude rechten te kunnen laten gelden en bouwden hun herenbank pal naast die van de Rengersen aan de zuidoostzijde van de kerk. Dat de Van Ewsums op deze plaats ook een grafkelder bezaten bleek in 2001, toen op deze plaats een hardstenen grafzerk met het wapen van de familie Van Ewsum werd aangetroffen.⁵³ De machtsverhoudingen toentertijd worden treffend verbeeld door een tekening van ca. 1800 die wordt bewaard in de Groninger Archieven (zie afb. 11). Hierop is te zien hoe de kerk van Wittewierum door de borgen Tuwinga (Tuinga) en Oldenhuis in omvang en luister werd overtroffen. Opvallend is dat de kerk is weergegeven met een toren, een transept en een veelhoekig koor: in zijn gedaante van voor 1604. Kennelijk heeft de tekenaar de toestand in de zestiende eeuw willen oproepen en mogelijk kende hij ook de besproken plattegrond, maar door de grote afstand in de tijd is de tekening nauwelijks betrouwbaar te noemen.⁵⁴

⁵² R. STEENSMA: ‘De viering van het Avondmaal in Groninger kerken. Ritueel en ruimte’, in *Groninger kerken* 21 (2004) 102-107.

⁵³ DE WIT: ‘Archeologisch onderzoek’ 121.

⁵⁴ BATTJES & LADRACK: *Pijlers onder de vloer* 24.

11. Tekening van kerk en borgen, ca. 1800. [Collectie Groninger Archieven]

5. Tot besluit

Tijdens de restauratie van de kerk in Wittewierum werden in de houten vloer enkele opklapbare luiken aangebracht die de bezoeker zicht geven op de herontdekte pijlervoeten. Sindsdien is de middeleeuwse kloostergeschiedenis voor de geïnteresseerde bezoeker ter plaatse weer zichtbaar aanwezig. De hypothetische reconstructie die de bouwhistorici Battjes en Ladrak op basis van de opgravinggegevens wisten te maken, biedt een zeldzaam inzicht in de monastieke bouwkunst in een regio waar vrijwel alle kloosterkerken na de Reformatie spoorloos zijn verdwenen. Doordat deze architectonische kenmerken in samenhang met de kloosterkroniek van Emo en Menko precies dateerbaar zijn, kan de Wittewierumer kloosterkerk gaan gelden als een ijkpunt in de Groningse architectuurgeschiedenis. In zijn beschrijving vertelt abt Menko niet alleen wat er precies werd gebouwd en wanneer, maar ook hoe de kerk werd opgetrokken en ingericht, wie de kerk bouwden en hoe het oorspronkelijke ontwerp eruit zag. Naast deze gegevens uit de dertiende eeuw is ook veel informatie beschikbaar over het gebouw en zijn inrichting in de overgang tussen late middeleeuwen en Reformatie. Een beschrijvende *Memoria van d' constitutie van d' karspel kercke tot Wittewierum* (...) uit het begin van de zeventiende eeuw wordt in grote lijnen bevestigd door drie unieke plattegronden waarop de belangrijkste inrichtingsstukken van de kerk zijn aangeduid. Opgeteld laten deze in de Groninger Archieven bewaarde tekst- en beeldbronnen zien hoe de kerk van Wittewierum met de Reformatie veranderde van een ruimte voor het liturgisch ritueel, in een pronkkamer die door de maatschappelijke elite werd gebruikt om het collectieve en persoonlijke prestige te etaleren. Een vergelijkbare ontwikkeling zal zich in de meeste kerken in Groningen en ook in andere delen van Nederland in de

tweede helft van de zestiende eeuw hebben voltrokken. Zo veranderde het huis van de hemelse Heer met steeds meer nadruk in het huis van de borgheer.⁵⁵

Summary

Although little remains of the premonstratensian monastery of Bloemhof in Wittewierum, east of the city of Groningen (Netherlands), this abbey became immortal by the unique medieval chronicle written by the abbots Emo and Menko. To some detail this chronicle describes when and how the church was built and how it was furnished. Important aspects of this description were confirmed in 2001, during excavations by Jan Battjes and Hans Ladrak. Reconstruction shows that the church was a three-aisled basilica with arcades following the so-called 'alternating system' and a tripartite eastern end consisting of three apses. We are informed about the church's furnishings in the late Middle Ages by a description dating from 1632 which affirms the rights of the noble families Tuinga and Rengers. This description is more or less contemporaneous with three unique sketched ground-plans which not only provide outlines of the building but also indicate where the most important parts of the furnishings were situated. Together, these sources offer unique insights into the architecture and furnishings of a Groningen abbey church right after its foundation and on the eve of the Reformation, as well as into the sweeping changes that occurred after the arrival of Protestantism. In a broader cultural sense, the case of Wittewierum shows us how church space evolved from a stage for the liturgical ritual into a best room which was adopted by the elites to display personal or collective prestige. Thus, the house of the Lord eventually changed into the house of *a* lord.

Dr. Justin E.A. Kroesen doceert kunstgeschiedenis van het christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn bijzondere aandacht gaat uit naar de bouw en inrichting van kerkgebouwen in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.

E-mail: j.e.a.kroesen@rug.nl

⁵⁵ Naar S. TEN HOEVE: 'Epemastate en de kerk te Ysbrechtum', in *Monument van de maand* IV-2 (1989) 5. Zie ook J.E.A. KROESEN: 'Eretempels voor de adel. De manifestatie van de Ommelander adel in het interieur van Groninger kerken (1500-1800)', in *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 14 (2007) 76-98.

